

mouth of these words'?—That implies that they are difficult to master.¹

R. Judah b. Nahmani the public orator² of R. Simeon b. Lakish discoursed as follows: It is written, *Write thou these words*,³ and it is written, *For according to the mouth of these words*.⁴ What are we to make of this?—It means: The words which are written thou art not at liberty to say by heart, and the words transmitted orally thou art not at liberty to recite from writing. A Tanna of the school of R. Ishmael taught: [It is written] *These*:⁵ these thou mayest write, but thou mayest not write *haluchoth*.⁶ R. Johanan said: God made a covenant with Israel only for the sake of that which was transmitted orally, as it says, *For by the mouth of these words I have made a covenant with thee and with Israel*.⁷

AN 'ERUB SHOULD BE PLACED IN THE ROOM WHERE IT HAS ALWAYS BEEN PLACED, IN THE INTERESTS OF PEACE. What is the precise reason?⁸ Shall we say it is out of respect for the owner of the room? Then what of the *shofar*⁹ which at first was in the house of Rab Judah and later in that of Rabbah and then in the house of R. Joseph and then in the house of Abaye and finally in the house of Raba?—The real reason is, so as not to excite suspicion.¹⁰

THE PIT WHICH IS NEAREST THE HEAD OF THE WATER-COURSE. It has been stated: [Where fields] adjoin a river, Rab says that the owners lower down have the right to draw off water first, while Samuel says that the owners higher up have the right to draw off water first. So long as the water is allowed to flow, both agree that no problem arises.¹¹ Where they differ is on the question of damming for the purpose of watering. Samuel says that those above can draw off water first, for they can say 'We are nearer to the source', while Rab holds that those below can draw off first.

(1) As if they had not been written down. (2) The so-called *meturgeman*. V. Glos. (3) Ex. XXXIV, 27. (4) Ibid. (5) Ibid. (6) I.e., the Oral Law. (7) Ex. XXXIV, 27. (8) I.e., what reason have we for thinking that this promotes peace and good fellowship? (9) Which was used for announcing the advent of the Sabbath. According to another explanation, it was a receptacle in which were placed the contributions sent on behalf of the students of the Yeshibah. (10) Lest, if people come into the room where they have been used to see the 'erub and miss it, they will think that the residents of the court have neglected to make an 'erub. (11) All having an equal right to draw at any time.

for they can say 'The river should be allowed to take its natural course'.¹ We have learnt: THE PIT WHICH IS NEAREST TO THE HEAD OF THE WATERCOURSE MAY BE FILLED FROM IT FIRST, IN THE INTERESTS OF PEACE!²—Samuel explained this on behalf of Rab to refer to a watercourse which passes close to a man's pit.³ If so, what is the point of the remark?—You might think that the others can say to him, 'Close up the mouth of your pit so as to take in water only in due proportion'; we are therefore told [that this is not so].

R. Huna b. Taḥalifa said: Seeing that the law has not been determined one way or the other, each must fend for himself.⁴

R. Shimi b. Ashi presented himself before Abaye with a request that he should give him lessons.⁵ He replied: I use my time for my own studies. Then, he said, would your honour teach me at night. He said: I have to do some irrigation. Said the other: I will irrigate for your honour by day, and do you teach me by night. Very well, he said. So he went to the people higher up and said to them: The people lower down have the right to draw water first. Then he went to those lower down and said. The people higher up have the right to draw water first. Meanwhile he had dammed the watercourse and irrigated Abaye's fields. When he presented himself before Abaye, the latter said to him: You have acted on my behalf according to two contradictory authorities;⁶ and Abaye would not taste of the produce of that year.

Certain peasants in Be Harmah⁷ went and dug a trench from the upper waters of the canal Shanwatha and brought it round [their fields] to the lower waters. Those higher up came and complained to Abaye, saying. They are spoiling our river.⁸ He said to them:

(1) Till they have drawn off the water they require. (2) Which seems to support the opinion of Samuel. (3) So that he could fill it without damming. (4) Lit., 'Whoever is stronger (whether by argument or force) prevails.' V. B.B. 34b. (5) Lit., 'let the Master allow me to sit for awhile.' (6) Rab and Samuel. (7) [Near Pumbeditha, v. *Aruch*, s.v. בר שניא, in name of Hai Gaon.] (8) Owing to its longer course, the current of the river was now slower, and the waters above the trench were not carried off and overflowed the adjoining fields.

Although the Oral Law was not committed to writing, Moses taught the whole of it, in his court, to the seventy elders as well as to Eleazar, Phineas, and Joshua—all three of whom received it from Moses. To Joshua, his disciple, our teacher Moses delivered the Oral Law and charged him concerning it. So too, Joshua, throughout his life, taught orally. Many elders received the Oral Law from Joshua. Eli received it from the elders and from Phineas. Samuel, from Eli and his court. David, from Samuel and his court. . . .

R. Judah, our teacher, the saint, compiled the Mishnah. From the time of Moses to that of our teacher, the saint, no work had been composed from which the Oral Law was publicly taught. But in each generation, the head of the then existing court or the prophet of that time wrote down for his private use a memorandum of the traditions which he had heard from his teachers, and which he taught orally in public. So too, every student wrote down, according to his ability, the exposition of the Torah and of its laws, as he heard them, as well as the new matter evolved in each generation, which had not been received by tradition but had been deduced by application of the thirteen hermeneutical rules and had been adopted by the Supreme Court. This was the method in vogue till the time of our teacher, the saint.

He gathered together all the traditions, enactments, interpretations, and expositions of every portion of the Torah, that had either come down from Moses our Teacher or had been deduced by the courts in successive generations. All this material he redacted in the Mishnah, which was diligently taught in public, and thus became universally known among the Jewish people. Copies of it were made and widely disseminated, so that the Oral Law might not be forgotten in Israel.

Why did our teacher, the saint, act so and not leave things as they were? Because he observed that the number of disciples was diminishing, fresh calamities were continually happening, the wicked government was extending its domain and increasing in power, and Israelites were wandering and emigrating to distant countries. He therefore composed a work to serve as a handbook for all, the contents of which could be rapidly studied and not be forgotten. Throughout his life, he and his colleagues were engaged in giving public instruction in the Mishnah. . . .

All these sages . . . were the great men of the successive generations; some of them were presidents of colleges, some Exilarchs, and

some were members of the great Sanhedrin; besides them were thousands and myriads of disciples and fellow-students. Ravina and Rav Ashi closed the list of the sages of the Talmud. It was Rav Ashi who compiled the Babylonian Talmud in the land of Shinar (Babylon), about a century after Rabbi Johanan had compiled the Palestinian Talmud. These two Talmuds contain an exposition of the text of the Mishnah and an elucidation of its abstruse points and of the new subject matter that had been added by the various courts from the days of our teacher, the saint, till the compilation of the Talmud. The two Talmuds, the *Tosefta*, the *Sifra* and the *Sifre*, and the *Toseftot* are the sources, from all of which is elucidated what is forbidden and what is permitted, what is unclean and what is clean, what is a penal violation and what involves no penalty, what is fit to be used and what is unfit for use, all in accordance with the traditions received by the sages from their predecessors in unbroken succession up to the teachings of Moses as he received them on Sinai. From these sources too, are ascertained the decrees, instituted by the sages and prophets, in each generation, to serve as a protecting fence about the Law, in accordance with Moses' express injunction, "You shall keep My charge" (Lev. 18:30), that is, "Ordain a charge to preserve My charge." From these sources a clear conception is also obtained of the customs and ordinances, either formally introduced in various generations by their respective authorities or that came into use with their sanction; from these it is forbidden to depart, as it is said, "You shall not turn aside from the sentence which they shall declare to you, to the right hand, nor to the left" (Deut. 17:11). So too these works contain the clearly established judgments and rules not received from Moses, but which the Supreme Court of each generation deduced by applying the hermeneutical principles for the interpretation of the Law, and which were decided by those venerable authorities to be the law—all of which, accumulated from the days of Moses to his own time, Rav Ashi put together in the Gemara.*

After the Court of Rav Ashi, who compiled the Gemara which was finally completed in the days of his son, an extraordinarily great dispersion of Israel throughout the world took place. The people emigrated to remote parts and distant isles. The prevalence of wars and the march of armies made travel insecure. The study of the

*See Book XIV, Rebels, ch. I; also Book III, Sanctification of the New Moon, V, 3.

Torah declined. The Jewish people did not flock to the colleges in their thousands and tens of thousands as heretofore; but in each city and country, individuals who felt the divine call gathered together and occupied themselves with the Torah; studied all the works of the sages; and from these learned the method of legal interpretation.

If a court established in any country after the time of the Talmud made decrees and ordinances or introduced customs for those residing in its particular country or for residents of other countries, its enactments did not obtain the acceptance of all Israel because of the remoteness of the Jewish settlements and the difficulties of travel. And as the court of any particular country consisted of individuals (whose authority was not universally recognized), while the Supreme Court of seventy-one members had, several years before the compilation of the Talmud, ceased to exist, no compulsion is exercised on those living in one country to observe the customs of another country; nor is any court directed to issue a decree that had been issued by another court in the same country. So too, if one of the Geonim taught that a certain way of judgment was correct, and it became clear to a court at a later date that this was not in accordance with the view of the Gemara, the earlier authority is not necessarily followed but that view is adopted which seems more reasonable, whether it be that of an earlier or later authority.

The foregoing observations refer to rules, decrees, ordinances, and customs that originated after the Talmud had been compiled. But whatever is already mentioned in the Babylonian Talmud is binding on all Israel. And every city and country is bound to observe all the customs observed by the sages of the Gemara, promulgate their decrees, and uphold their institutions, on the ground that all the customs, decrees, and institutions mentioned in the Talmud received the assent of all Israel, and those sages who instituted the ordinances, issued the decrees, introduced the customs, gave the decisions, and taught that a certain ruling was correct, constituted the total body or the majority of Israel's wise men. They were the leaders who received from each other the traditions concerning the fundamentals of Judaism in unbroken succession back to Moses our Teacher, upon whom be peace.

The sages, however, who arose after the compilation of the Talmud, studied it deeply and became famous for their wisdom, are called Geonim. All these Geonim who flourished in the land of Israel, Babylon, Spain, and France, taught the method of the

Talmud, elucidated its obscurities, and expounded the various topics with which it deals. For its method is exceedingly profound. Furthermore, the work is composed in Aramaic mixed with other languages—this having been the vernacular of the Babylonian Jews at the time when it was compiled. In other countries, however, as also in Babylon in the days of the Geonim, no one, unless specially taught, understood that dialect. Many applications were made to the Gaon of the day by residents of different cities, asking for explanations of difficulties in the Talmud. These, the Geonim answered, according to their ability. Those who had put the questions collected the responses which they made into books for study. The Geonim also, at different periods, composed commentaries on the Talmud. Some of them explained specific laws; others, particular chapters that presented difficulties to their contemporaries; others again expounded complete treatises and entire orders of the Talmud. They also made compilations of settled rules as to things permitted or forbidden, as to infractions which were penal or were not liable to a penalty. All these dealt with matters in regard to which compendia were needed, that could be studied by one not capable of penetrating to the depths of the Talmud. This is the godly work in which all the Geonim of Israel engaged, from the completion of the Talmud to the present date which is the eighth year of the eleventh century after the destruction of the Second Temple.*

In our days, severe vicissitudes prevail, and all feel the pressure of hard times. The wisdom of our wise men has disappeared; the understanding of our prudent men is hidden. Hence, the commentaries of the Geonim and their compilations of laws and responses, which they took care to make clear, have in our times become hard to understand so that only a few individuals properly comprehend them. Needless to add that such is the case in regard to the Talmud itself—the Babylonian as well as the Palestinian—the *Sifra*, the *Sifre* and the *Tosefta*, all of which works require, for their comprehension, a broad mind, a wise soul, and considerable study, and then one can learn from them the correct practice as to what is forbidden or permitted, and the other rules of the Torah.

On these grounds, I, Moses the son of Maimon the Sefardi, bestirred myself, and, relying on the help of God, blessed be He, intently studied all these works, with the view of putting together

*Cf. to this date (1177), Book III, Sanctification of the New Moon, XI, 16; Book VII, Laws of the Sabbatical Year, X, 4.

R. Ashi functioned as head of his Mesivta for almost sixty years.* This explains why we say in Chapter *Mi She-Meis*:²⁸

In the first cycle* of R. Ashi he told us [this,] and in the latter cycle of R. Ashi he told us [something else.]²⁹

For this is what the Rabbis instituted:* to study two tractates³¹ every year, whether long or short.* So he [R. Ashi] reviewed his³² entire Talmudic knowledge* in thirty years. Since³³ R. Ashi ruled close* to sixty years, there were two cycles. And he died in the year 738 [of the Seleucid Era; 427 C.E.].

R. Yeimar ruled after him in Masa Mechasya,³⁴ and he died in the year 743 [of the Seleucid Era; 432 C.E.].

After him [ruled] R. Idi bar Avin, and he died in the year 763 [of the Seleucid Era; 452 C.E.].

After him [ruled] R. Nachman bar R. Huna, and he died in the year 766 [of the Seleucid Era; 455 C.E.,] in a time of persecution,³⁵ when Yazdogird* decreed the abolition of Shabbos.³⁶

child;" since David, the son of Yechezkiah I, for some reason left Babylonia and was never a candidate for the exilarchate. According to Epstein, the Spanish version of the Iggeres (which we have followed) was written later, in the period of R. Hai Gaon's leadership. By this time, Yechezkiah II, the son of David, was a candidate for the position of exilarch, which he eventually filled, in 1021 C.E. Therefore the Spanish version states that "only one child" (i.e., Yechezkiah II) remained.

sixty years: RSG probably mentions this span of time because throughout the eight hundred years of the Amoraic and Geonic periods we do not find the head of an academy continuing in his position for so long.

cycle: Thirty-year review of the entire Talmud.

Rabbis instituted: This institution can be traced back to the days of Rav in Sura. He may even have been its founder.³⁰

whether long or short: This might mean whether the year was long (a leap-year) or short (a regular year).

his entire Talmudic knowledge: Lit., "his entire Talmud."

Close to: It was actually 56 years: from 371 to 427 C.E.

Yazdogird: Yazdogird II was a religiously zealous Sassanian king who tried forcing Zoroastrianism upon the entire Armenian region.

ונהג רב אשי רשוותא
במתבנתיה קרוב לשתין שנין.
והיינו דאמרינן בפרק מי שמת
במהדורא קמא דרב אשי אמר
לן הכי ובמהדורא בתרא דרב
אשי אמר לן באנפא אחרי דהכי
תקינן רבנן למתני בכל שתא
ושתא תרתין מסכייתא הן הסר
והן יתר דהדר תלמודא כוליה
בתלתין שנין. וכיון דרב אשי מלך
לקרוב שתין שנין הוו הכי תרי
מהדורי ושכיב בשנת תשל"ה.

ומלך בתריה כמתא מחסיא רב
יימר ונהג נפשיה בשנת תשמ"ג.

ובתריה דרב אידי בר אבין
ושכיב בשנת תשמ"ג.

ובתריה רב נחמן בר רב הונא
ושכיב בשנת תשמ"ו. ונפל שמדא
וגזר זדגירד לכפולי שבתא.

(פירוש), כדי שישלחוהו לבני ספרד. אמנם, מכל הידוע לנו עתה על דרכם של גאוני בבל, קשה מאוד להאמין שרב פלטיי גאון ציווה לכתוב תלמוד שלם עבור בני ספרד, עם פירושו או ללא פירושו.

המקור השני הוא בדברי ר' שמואל הנגיד: "וחששו זקנים שקבלו מנטרונאי נשיא [כ"ר] חכינאי, והוא שכתב לבני ספרד את התלמוד מפיו שלא מן הכתב [שלא יבא] למריבות והשלימו ביניהן שיהיו עוסקין בתלמוד".⁵² רב נטרונאי ב"ר חכינאי היה תלמידו של רב יהודאי גאון וחי במחצית השנייה של המאה ה-5. גם זו עדות, כביכול, של מסירת התלמוד בשלמותו לספרד — אבל ייתכן ואף זו נאמרה בהגזמה. ואפשר שאת נטרונאי זה הזכיר רב יוסף ב"ר ברכיה, איש קירואן, בשאלתו לרב האי על תורת הסוד והכישוף: "ודכר ברור ומפורסם לאנשי ספרד ומסורת בידם מאבותיהם כי מר נטרונאי גאון [כך?] ז"ל בקפיצת הדרך בא אליהם מכבל וריבץ תורה וחזר, וכי לא הלך בשיירא ולא נראה בדרך". (הגאון דחה את דבריו בכך וענה לו: "והמסורת שהזכרתם כי ביד אנשי אספמיא בעבור מר רב נטרונאי ז"ל, שמה אדם רמאי נזדמן להם ואמר אני נטרונאי").⁵⁴ כך היה במסורתם של בני ספרד, אבל לדעתי ייתכן מאוד שיש כאן עירוביכה ומדובר באותו נטרונאי בן חכינאי וכואו לספרד.⁵⁵

של גוזמה כזו, והיא בתיאורו של הראב"ד בספר הקבלה על ר' יוסף ו' אביתור, ש"פירש את כל התלמוד בלשון ערבי למלך ישמעאל ששמו אלחכים" (מהר"ג' כהן, עמ' 49). בכל זאת, פרט לאיגרת זו אין לנו אף ידיעה אחרת לגבי העתקת התלמוד לקהילות, כיוזמת הגאונים, וידוע רק על בקשות מוגדרות עבור נוסח ופירוש של סגיות נבחרות, וכדומה ("גורסא וסברא"). לרובמאות לתופעה זו ראה ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה [להלן: במרכזים], עמ' 125–126. ולגבי כתיבת פירושים לתלמוד, הרי טרם זמנם של רב שרירא ורב האי לא התעסקו הגאונים בפרשנות התלמוד כסוג ספרותי בפני עצמו, להוציא מכמה יחידות קצרות (למשל בתחילת תשובות גאונים קדמונים, מהר"קסל), ותשובות פרשניות קצרות ופירושי מילים. אפשר לפרנס את העדות באיגרת זו שגם כאן מדובר בתשובות פרשניות או בפירושי מילים בלבד, אבל גם לזו אין שום ראיה. ודרך אגב אעיר, שכשרב שמואל בן חפני כותב לחכמי קירואן בעניין כתיבת ספרים עבורם, הוא מספר להם "וכי פתרנו כמה ספרים מן [המקרא] א ופירשנו מסכות מן המשנה והתלמוד" (ראה י' מאנן: JQR N.S. 8, [1917–1918], p. 365; כן ראה מ' בן-ששון, "שברי איגרות מהגניזה — לתולדות חידוש הקשרים של ישיבות בבל עם המערב", תרכ"ז נו [תשמ"ז], עמ' 188; במלכות ישמעאל [לעיל, הע' 9], ב, עמ' 154). וכן תושבי קירואן, האחים יוסף ונסיס, כתבו לר' יוסף בן יעקב ו' עוכל אשר בפוסטאט (הדבע הראשון של המאה הי"א), בכקשתם לעכב כמה מספרי הגאונים ולטרות על העתקתם (במלכות ישמעאל, שם, עמ' 418). בשני מקורות הללו ספרי תלמוד אינם מוזכרים כלל, תשרי עותקי התלמוד הכבלי היו כבר בנמצא בקירואן.

52 ספר העתים, קראקא 1903, עמ' 267. וראה מ' מרגליות, הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב, עמ' 93. כן ראה: רב פלטיי (לעיל, הע' 47), עמ' 18–19; א' הכהן, "התלמוד הירושלמי בתורת חכמי ספרד הראשונים", שנתון המשפט העברי יח–יט (תשנ"ב–תשנ"ד), עמ' 126–127.

53 ראה מבוא להלכות פסוקות (לעיל, הע' 1), עמ' 26–28.

54 פירוש ספר ציריה לר"י ברצלונני, מהר"ש הלברשטט, ברלין תרמ"ה, עמ' 103–104; ואצה"ג לתגיגה סי' כא. ולאחרונה על פי כתב יד בירי ש' עמנואל, תשובות הגאונים החרשות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 130, וא' הורביץ, תשובות הגאונים עם תשובות ופסקים מחכמי פרוניציה, ניר-יודק תשנ"ה, עמ' 120 [שתי המהדורות הללו מכונות להלן: תשובה"ג החרשות]. וראה רב פלטיי (לעיל, הע' 50), עמ' 16–17.

55 ראה מבוא להלכות פסוקות (לעיל, הע' 1), עמ' 28 הע' 64 (ולא כשיטת אברמסון, עבודה זרה

לכתבו". והשווה דברי הסמ"ג שהבאתי לעיל ליד ציון 17, ומה שכתב עליהם ר' יצחק אייזיק שטיין בהקדמת ביאורו שם: "וכן רב אשי סדר את התלמוד ולא 'כתב' שכתב את התלמוד, אלא עד שרבו הצרות ונתפורו החכמים ונתמעטו הלכות או נכתב התלמוד בספר. ואתן הצרות ופיוור החכמים לא היה בימי רב אשי"; ובסוף דיונו שם הוא מסיק "שאחר כל ימי האמוראים בימי רבנן סבוראי נכתב התלמוד... ומילתא דפשיטא הוא ואין שום ספק בדבר".⁴⁷ ודומה לזה כתב רבינו מנחם המאירי בפתיחת פירושו לאבות (מהר"ד' הבלין, עמ' 114): "שכל ימי רבנן סבוראי היה כבוד גדול כעין המלכות לראשי הישיבות. והיו עדיין מלמדין בתלמוד על פה כי לא נתפשט מכל וכל חבור התלמוד" — אלא שהמאירי איחר את הכתיבה עד לתקופת הגאונים. ומעניינים הדברים שהביא בעל הסמ"ג (לעיל בהקדמתו) בשם פרקי דרבי אליעזר, שלא העלו את המשנה [!] ככתב עד לתקופת הישמעאלים "מפני שראה הקב"ה שעתידין אומות העולם לכתוב כ"ד ספרים שיש בספר תורה נביאים וכתובים ולהפכם לרעה ולמינות מסר סימנין למשה בעל פה, ולא הסכימו מן השמים לכתבן עד לאחר שעמדו אמונת אדום וישמעאל פן יעתיקו אותם הגויין" (הדברים אינם בנוסח המדרש הקיים שלפנינו)⁴⁸ — והרושם הוא שיש לכלול בזה גם את התלמוד הכבלי, ודבריו אמת ויציב.

1. עדויות בעייתיות על כתיבת התלמוד כיוזמת רב פלטיי גאון ורב נטרונאי ב"ר חכינאי

ישנם שני מקורות, הקשורים במסורות קדומות של אנשי ספרד, המעידים כביכול שהתלמוד הכבלי נכתב ונשלח לספרד בתקופת הגאונים. המקורות הללו בעייתיים הם, ואף שיש לקרוא אותם עם "קורטוב של מלח", יש ללמוד מהם יסוד חשוב, והוא: שבישיבות הגאונים התלמוד נמסר ונלמד בעל פה, ואילו בתפוצות הלימוד בתלמוד היה מספרים כתובים. על המקור הראשון כבר הכריז ש' אברמסון (ו)אוהו סיפור... מעורפל ודאי ואין ללמוד ממנו דבר ברור"⁴⁹ — והוא באיגרת שנכתבה בידי אחד מצאצאי הגאונים ושנשלחה לספרד, שם נאמר ש"בימי אדוננו מרנא ורבנא פלטיי ראש ישיבה ז"ל שלחו לכתוב להם תלמוד ופתרונו, וצוה וכתבו להם".⁵⁰ הכוונה היא שרב פלטיי גאון, על פי בקשת חכמי ספרד שבזמנו, "ציווה" לסופר הישיבה שלו (כדרכם של הגאונים בכתיבתם לכתוב באמצעות סופרי הישיבה)⁵¹ לכתוב תלמוד הכבלי בשלמותו, יחד עם "פתרונו"

47 המחבר נפטר בסוף המאה ה"ט. הדברים נתפרסמו תחילה בידי ש"ק מירסקי במחברתו "מבואות למשנה", ניו יורק תשכ"ה, עמ' 40–49, ועתה בסמ"ג, הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ג. כן ראה אגרת רב שרירא גאון, מהר"ד' מצנר, ירושלים תשס"א, עמ' פה–צה.

48 השווה תנחומא כי תשא סי' לד, ומהר"ד' בובר שם סי' יז, שמות רבה מז סעף א, ותורה שלמה לשמות פרק לד סי' רא.

49 ש' אברמסון, "רבנו ברון ב"ר שמואל הספורי", בריאילן כו–כז (תשנ"ה) [נספר יובל לכבוד י"ד גילת], עמ' 17.

50 האיגרת נתפרסמה תחילה בידי קאולי, JQR O.S. 18 (1906), p. 401, ואחר כך בידי לויין בליקוטיס שנפסחו לאגרת רב שרירא גאון, עמ' XXIII. וראה במלכות ישמעאל (לעיל, הע' 9), ב, עמ' 49. כן ראה ד' רוזנטל, "לתולדות רב פלטיי גאון ומקומו במסורת ההלכה", שנתון המשפט העברי יא–יב (תשמ"ד–תשמ"ו) [להלן: רב פלטיי], עמ' 593.

51 מן ההקשר של העדות על ספרד רואים שמדובר במיתוס ולא בריאליה, שכן כתוב בהמשך: "כי מיתות עולם ועד עכשיו החכמה מצויה באספמיא"; והכול נכתב בהגזמה. וכדאי לציין דוגמה נוספת

שני⁷³⁰ אכתוב לו רובי תורת. ואע"ג דחזי דתורה דבעל פה נפישא מתורה שבכתב, זהו משום פלגותא ודקדוקי ותקנתא דמיתוספו עלה, ושקלא וטריא ופירוקי, אבל כשניתנה מהר סיני רוב בכתב ומיעוט בעל פה. וי"מיי דכל מידי דילפא מקראי בין מקרא יתירה או במלא וחסר או באחת מי"ג מדות שהתורה נדרשת בהן תורה שבכתב מיקרי, ומילתא דלא רמזיא בתורה כלל אלא שהיא הלכה למשה מסיני. קרי תורה שבעל פה.

ורי' יוחנן אמר רוב על פה ומיעוט בכתב שני⁷³⁰ פי על פי הדברים האלה. פי' אלמא דעל פה נפישא.

ואידך נמי. פי' דיניני⁷³¹ ר' יוחנן הא כתיב אכתוב לו רובי תורת ופריק אתמותה קא מתמה. וכי רוב תורה היה לו לכתוב להם בכתב, והלא המעט שכתבתי להם נחשבת להם כמו זה.

ואידך נמי הא כתיב כי על פי הדברים האלה. אלמא בדידהו תלי אגרא. אמר לך ההוא משום⁷⁴⁰ דאית בהו צערא למיגמרניהו. כתיב⁷⁴¹ כתב לך⁷⁴² וכתוב⁷⁴¹ כי על פי הדברים האלה הא כיצד דברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן על פה ודברים שעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב. אלא דהאידינא דשכיח שר של שכחה שרי למיכתב משום עת לעשות לה⁷⁴³.

פיס' מערכין בבית ישן מפני דרכי שלום.
כלומר שהבית שהיו רגילין להניח שם פת של עירובי חצרות או שיתופי מבואות, שם מניחין אותו לעולם מפני דרכי שלום. דאחז למחשדניהו לבני ביתא קמא דהוו אכלי לעירובא⁷⁴⁴.

בור שהוא קרוב לאמה מתמלא ראשון מפני כז.⁷⁴² חסר כאן: וכי'.⁷⁴³ נראה שצ"ל מתני'. משום שנראה מדברי רבנו שחלק זה של המשנה, היה כחוב לפני רבנו במקום זה. ⁷⁴⁴ כפי' ר"ת בתוס' ד"ה אלא. ורש"י פי' דהנכנסין לאותו בית ולא ידאו שם את העירוב יתשבו את בני החצר שמתלטלין בלא עירוב. וכתב ע"ז תוס' הרא"ש וקשה שאין זה מפני דרכי שלום פי' שמה שחודשין שמתלטלין בלא עירוב, הוי עבירה שבין אדם למקום, לכן הביא את פי' ר"ת שיתחדש שגונבין את הפת, דהוי בין אדם לחבירו, ואיכא משום דרכי שלום. ותוס' רי"ד כתב כרש"י שיתחדש שמתלטלין בלא עירוב. ודוסיף התוס' רי"ד: ואתי' לאיניצויי בהדייהו.

טמאין לנפש אדם⁷²⁰. וקשה דההיא לא נאמרה אלא על ידי שאלה, ואי בראש חדש נאמרה מה זו שאלה, והלא בשבעה ימים היו יכולין ליטטר ולעשות פסח בטהרה⁷²¹. ורבנינו יצחק ז"ל פי' דהיינו פרשת וינזרו מקדשי בני ישראל⁷²², שגם היא הוצרכה ליום לסדר אכילת קדשים בטהרה⁷²³. וי"מ⁷²⁴ פרשת טמאים וזה לכם הטמא⁷²⁵, ובכללה פרשת אשה כי חזרע שיש בה טומאת יולדת ומצורע וזב ונדה ובעל קרי. ופרשת שלוח⁷²⁶ טמאים. וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב⁷²⁷.

ופרשת אחרי מות. שני' כי מפני שמתו נדב ואביהוא בעון מה שעשו, הזהיר את אהרן שלא יבא בכל עת אל הקדש. וא"ת⁷²⁸ א"כ קשיא למאן דאמר בב"ד⁷²⁹ אחר סמוך אחרי מופלג, והכא בו כיום הוה. וי"ל⁷³⁰ אחר כל הפרשיות. וחישיב ליה מופלג.

[ס.ב.] ופרשת (שתווי) [שתווי] יין. דכתיב⁷³¹ יין ושכר אל תשת אתה ובניך אתך בכואכם.

ופרשת נרות. בהעלותך את הנרות⁷³², שמאותו יום התחילו להדליק.
ופרשת פרה אדומה. בו כיום נאמרה, והוצרכה לטהרת טמאי מת ליכנס למשכן ולעשות פסחיהן בטהרה, דאלו מקמי הכי לא איפשר. דהא והוה אל נוכח פני אהל מועד כחוב כה⁷³³.
תדע דגרסי' בירושלמי דמגלה⁷³⁴ באחד בניסן הוקם המשכן ושני לו נשופה הפרה. ור"ח ז"ל⁷³⁵ לא גריס אי נמי לכדרי' לוי, אלא א"ר לוי ומילתא כאפי נפשה קאמר.

א"ר אלעזר תורה רוב ככתב. כלומר רוב התורה ניתנה בכתב.
ומיעוטה בעל פה. שהתורה שבכתב מרובה מתורה שבעל פה.

720 במדבר ט. ה. 721 ע"י מה שהקשו תוס' ד"ה פרשת. 722 ויקרא כב. ב. 723 כ"כ תוס' הנ"ל. 724 כ"כ רבנו קרשקש וחי' הר"ן. 725 ויקרא יא. כט. 726 צ"ל שלוח. 727 במדבר ה. ב. 728 כה"ק ותירצו תוס' ד"ה ופרשת. 729 פרשה מה. ה. 730 בתוס': ושמו נאמר אחר כל הפרשיות. 731 ויקרא ה. ט. 732 במדבר ח. ב. 733 שם י"ט. ד. 734 פ"ג ה"ה. 735 כבר כתב כן לעיל בע"א ד"ה וריש לקיש. 736 הושע ח. יב. 737 כ"כ רש"י. 738 שמות לד. כז. 739 צ"ל היינו. 740 כג"י וכי"ו בדק"ס. ולפנינו: משום דתקופי למיגמרניהו. 741 שמות לה.

ופיסולה. וכן במילה אם למול ולפרוע או למול בלא פריעה כדרך שהשימעאלים עושים, וכמה תפסל המילה (שם קלג, ט). ויפסל הגוף מלאכול בתרומה (ימות מו, ג, טו, טז, טז) וקדשים (שם ט, טז) ולעבוד עבודה במקדש (וימים ט, טז). וכן מצות ציצית לא תבאר כמה חוטין הוא נותן וכמה קשרים ושיעור החוטין וקשריהן (ממות לג, ט). וכן מצות תפילין לא יתבאר מהו טוטפות וענין הפרשיות והבתים וקביעותן היאך הן (שם לג, ט). ומצות מזוזה היאך וכתובתה ומקום קביעותה אם מימין הפתח אם משמאל אם בגובהו אם בשיפולו (שם לג, ט). כל אלה לולי שפירשה הקדוש ב"ה למשה לא נודע פתרונם:

וכן כל איסורין שבתורה דם וחלב פיגול ונוחר (כישום ג, ט, טז) וזר שאכל תרומה (שם ג, ט) כמה שיעור אכילתו להתחייב. וכן האוכל ושותה כיום הכפורים כמה שיעור אכילתו ושתייתו (יומא עג, ט) לפי שכל איסורין שבתורה נכתב לא תאכל דבר פלוני ופלוני וכיום הכיפורים אין כחוב בו לא תאכל כי אם אשר לא תעונה מה ראה הכתוב לשנות יום הכפורים משאר איסורין שבתורה. וכן טומאת מת (טלית פ"א מש"ז) ונגעים (מש"פ פ"א) ונבלות ושרצים (מגן קיי-קט) שיעור טומאתן, וכן כל דקדוקי המסורת וסמניות שבתורה ושעמי הנקודות והתלויות שבמקרא לא יודע פתרונם כי אם בתורה שבעל פה, ואמרינן במסכת נדרים בפרק אין בין המודר הגאה (לג, ט) מקרא סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתבין כתבין ולא קריין הלכה למשה מסיני:

ועל כי התורה רבה ועצומה מאד אשר הכתב לא יכילנה כמה שאמר רוד (פסלס קיט, טז) לכל תכלה. ראיתי קץ רחבה מצותך מאד, וכן ישעיה אמר (מג, טז) ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר, לכן כתב הקב"ה זכרון המצות בקוצר בתורה שבכתב ופתרונם ודקדוקיהם בתורה שבעל פה. ועוד טעם אחר בפרק דרבי אליעזר² מפני שראה הקב"ה שעתידין אומות העולם לכתוב עשורים וארבע ספרים שיש בספר תורה נביאים וכתובים ולהפכם לדעה ולמינות, מסר סימנין למשה בעל פה. ולא הסכימו מן השמים לכתבן עד לאחר שעמדו אמונת אדם

אחד אומר (שמות י"ג, טו) שבעת ימים תאכל מצות, וכתוב אחד אומר (דברים טו, ט) ששת ימים תאכל מצות, כתוב אחד אומר (שמות י"ג, טז) שבעת ימים שאור לא ימצא בכתבכם, וכתוב אחד אומר (שם י"ג, טז) אך ביום הראשון תשביתו שאור מכתבכם, ואם השבתת שאור ביום הראשון של חג המצות, איך יתקיים שבעת ימים שאור לא ימצא בכתבכם, הרי נמצא שאור בבית במקצת יום ראשון ולא ימלאו שבעת ימים שלמים בלא שאור (פסחים ג, ט). וכן כתוב אחד אומר (דברים טו, ט) שבעה שבועות תספור לך שאין לך לספור אלא ארבעים ותשעה יום, וכתוב אחד אומר (ויקרא כג, טו) תספור חמשים יום (ממות טו, טז). כתוב אחד אומר (דברים טו, טז) וזבחת פסח לה' אלהיך צאן ובקר, יש במשמעו שיוכל להביא פסח מן הצאן ומן הבקר, וכתוב אחד אומר (שמות י"ג, ט) שה תמים זכר בן שנה יהיה לכם מן הכבשים ומן העזים תקחו, משמע ולא מן הבקר (וימים ג, ט). כתוב אחד אומר (דברים טו, טז) כל הבכור אשר יילד בבקר ובצאן הזכר תקדיש לה', וכתוב אחד אומר (ויקרא טו, טז) אך בכור אשר יוכר לה' בבחמה לא יקדיש איש אותו (מגין טו, טז). כתוב אחד אומר (שמות כג, ט) כי תראה חמור וגו' משמע ראיה אפי' מרחוק, וכתוב אחד אומר (שם כג, ט) כי תפגע שור אויביך, משמע כאדם שפוגע בחבירו (כ"ג לג, ט). כתוב אחד אומר (שמות י"ג, ט) וירד ה' על הר סיני, וכתוב אחד אומר (שם כ, ט) כי מן השמים דברתי עמכם (מלילא יטו פסוק ז). וכאלה רבים לא יוכל להתבאר פתרונם כי אם על ידי תורה שבעל פה שדווא מסורת ביד החכמים:

ועוד סימני עוף טהור אין אתה יכול לברר מדברי תורה כי אם מתורה שבעל פה (מגן טו, טז). וכן סימני בהמה וחיה לידע אי זו חלבה אסור ואיזו חלכה מותר לא יתבאר כי אם מתורה שבעל פה (שם ק"ז, טז). וגם לברר איזו חלב ואיזו שומן לא יוכל להיות מבואר אם לא על ידי תורה שבעל פה (שם טז, טז). והתורה שבכתב סתומים אמריה ובעין רמז הן, ואין אדם יכול להתבונן בה לידע אפילו דין קל, ולא לידע אפילו הכשר מצוה אחת, לפי שהוהיר הקב"ה על השבת לשומרה להיות חייב מיתה למי שמחללה בזוין ואין לידע יציאותיה ומנין מלאכותיה ושיעוריה³ כמה יתחייבו על זדונון סקילה ועל שגגתן חטאת כי אם על פי הקבלה מתורה שבעל פה (שם ג, טז). וכן צוה הקב"ה לעשות סוכה, ואין לידע שיעורה כמה וכמה ודפנותיה ודתי סיכוכיה כי אם מתורת משנה ותלמוד (פסח ג, טז) יודע הכשרה

2 לא מצאתי מקורו.
3 לפינני ליהא שם, עיין הקדמת הר"ל שם דף י"א אות ז' אבל נמצא היא בתחומא כי השא ט"ז קצת שמיני ימי שבועו כי בתחומא דין מובאים קטעים מפרקי דריא.

הקדמה

שמע ולאחריה. והתקינו שמונה עשר ברכות של תפלה להתפלל בלחש ובעמידה כדרך שמצינו בתפלת חנה שכתוב בה (שמו"ב ב, ט) ותנה היא מדברת על לבה רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע. שלש ברכות הראשונות יש בהם שבחן של הבורא, ואחר כך ישאל אדם צרכיו לפני בוראו ולבקש ממנו תנינות דיעה והשכל, ואחר כך להתחנן על עסקי החשובה להשיב אוחנו ליראתו בלבב שלם, ואחר כך להתחנן על עסקי הסליחה, ואחר כך על הגאולה לגאול אוחנו שנית כאשר הבטיחנו, ואחר כך על הרפואה לרפאות תחלואנו, ואחר כך לברך שנותינו, ואחר כך על קיבוץ גלויות, להשיב שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחלה, ולעשות דין ברשעים ולגדע קרנם ולרומם קרנות צדיקים, ולכנות ירושלים, ולהצמיח מלכות בית דוד, ולשמוע תפלת עמו, ולהשיב עבודת בית המקדש למקומה, ולזכות זבחי תורה ולהורות לשמו, ולברך עמו ישראל בשלום. ושנו חכמים בפרק שני דמגילה (י"ג ט) מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תקנו שמנה עשרה ברכות על הסדר והם סדורות דבר דבור על אופניו זו אחר זו מטעמי המקראות. והתקינו להתפלל שלשה פעמים ביום כמו שכתוב (פס"ט י"ג) ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי, וכמו שכתוב בדניאל (ג, ט) וזמנין תלתא ביזמא הוה בריך על ברכוהי ומצלי ומודי קדם א-להיה. ולהתפלל נגד ירושלם כמו שנאמר (מל"ב ב, סט) והתפללו אל ה' דרך ארצם, וכן בדניאל (ג, ט) וכיון פתיחין ליה בעלייתיה נגד ירושלים. והתקינו לברך על המזון לפני ברכה אחת כגון שמצינו בשמואל הנביא (שמו"ב ב, ט) כי הוא יברך הזבח ואחרי כן יאכלו הקרואים. וכידושלמי (נניח פ"ז ס"א) מפרש לברך אחריו כמו שכתוב בתורה (דברים ט, י) ואכלת ושבעת וברכת וגומר. ולברך על כל פרי ופרי כעין ברכותיו ככל אשר כתבנו בספר מצות עשה (פי"ג ט), וברכת הריח של בשמים וברכת ההודיה, ולברך על חידוש הלבנה, וראיית הקשת והדעמים, ככל אשר בארנו שם. והתקינו שיברך כל אחד ואחד מישראל מאה ברכות בכל יום כאשר בארנו שם. וכל זה עשו בשביל שיהו ישראל דבקים במקום ללכת אחריו לעברו בלבב שלם:

וישמעאל⁴ פן יעתיקו אותם הגוים ויהפכו אותם לרעה כמו שעשו בתורה שבכתב. ולעתידי⁵ לבא ישאל הקב"ה מי הם בניו, ובני ישראל מביאים ספר תורה, והאומות מביאים ספר חורה, אלו אומרים שהם בניו, ואלו אומרים שהם בניו, והקב"ה שואל מי יש לו הסימנים שמסר בסניו בעל פה ואין מי שידוע אותם כי אם ישראל, והוה שכתוב בנביאים (פס"ט מ, ט) אכתוב לו רובי תורתו כמו זר נחשב:

ולפי שמסר הקב"ה עצמו פירוש התורה ועיקרה בעל פה הנמסר מאיש לאיש בכל דור ודור, לכך הזהיר הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא לסור מדברי חכמים ימין ושמאל שנאמר (דברים י"ג ט) לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל, ובתיב (דברים י"ט ט) ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם, וכי תעלה על דעתך שאדם הולך אצל שופט שלא יהיה בימיו אלא מזהיר על כל איש לשמוע אל השופט אשר יהיה בימיו (דברים י"ט ט), ונאמר (דברים י"ט ט) והאיש אשר יעשה בודון לבלתי שמוע אל הכון העומד לשרת שם את ה' א-להיך או אל השופט זה ראש סנהדרין גדולה ומת האיש ההוא: ולמיום שנסתם חזון נביא ונסתלקה רוח הקדש מישראל העמיד הקב"ה את החכמים

שהיו תלמידי הנביאים לחקן לישראל כל חקנות טובות והרכיזו תורה בישראל הם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם עד היום הזה, כענין שכתוב בחזון דניאל (שמו"ב ג, ט) ומשכלי עם יבינו לרבים ועם יודעי א-להיו יחזיקו ועשו. צא ולמד כמה חקנות טובות עשו לישראל. התקינו ליחד שם הנכבד והנורא ערב ובקר כמו שכתוב (דברים ג, ז) בשכבך ובקומך⁶, ולברך על יציאת המאורות בשחר ועל אהבת עמו ישראל לפניו, ולאחריה לחרתם כגאל ישראל כמו שנאמר (דברים ט, ג) למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייתך. וכמו כן בערב לברך שתי לפניו על יציאת הכוכבים ועל אהבת עמו ישראל, שכך הוא אומר (דברים ג, ט) אהבת עולם אהבתך על כן משכתיך חסד, ולברך שתי ברכות לאחריה והוא שאמר דוד (פס"ט ג, ט) להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות, והוא שכתוב (פס"ט ק"ט, קמ"ד) שבע ביום הלחיתך על משפטי צדקך כנגד שבע ברכות אלו הקבוצות ביום ובלילה לפני קריאת

והתקינו להושיב תלמידי תינוקות בכל עיר ועיר (צ"ע מ"א, ט), ולקרית בתורה בשני וחמשי ובשבתות ובימים טובים (צ"ע פ"ב, ט), ולברך ברכת התורה כמו שכתוב בעזרא (ממ"ג ט, י) ויברך עזרא

⁴ משמע דלא נכתב בימי דני. או הביא רוב אשר. ועיין להלן בדברי מהרא"ש (משנת אורחות).

⁵ כל זה שם בתנחומא, ועיין ירושלמי פאה פ"ב ה"ד, שמת רבה פ"ד מו וילקוט וזמן הזה.

⁶ לפאורה משמע דיק הקריאה היא דאורייתא אבל הזמן דרבנן.

בכל זאת, את הדברים על מסירת התלמוד קשה להלום, גם לפי מסורתם של בני ספרד עצמם, שהלוא ר' שמואל הנגיד מספר עליהם (לעיל שם) גם את הדברים הבאים: "ומעולם לא הניחו התרגום ולא דבר אחד מטעמי תלמוד שהיו ערוכין בפיהן מיצחק ריש גלותא בר אחתיה דרב ביבי דשכיב בספרד בין קורטבא לאספמא". מסורת זו מופיעה במקור אחד, ושם היא מתקרבת הרבה למסורת האחרת על מועד בואו של התלמוד הבבלי לספרד. וכך סיפר ר"י ברצלוני בפירושו לספר יצירה, עמ' 187:

והיה התלמוד מסור מידי הנביאים על פה מימי אותה ישיבה של גלות יהויכין... עד רב אשי ורבינא ובימיהם נסתם התלמוד ומסרוהו בסתימתו על פה כל ישיבה לישיבה וכל חכמי דור ודור מקצתו כתוב ומקצתו על פה מימי הראשונים ההם עד יצחק בר אחתיה דריש גלותא שהיה ערוך ומסור בידי והוא כתב התלמוד לגלות בני ספרד, ולכך התלמוד הרי מוחזק וברור לכל גלות ישראל מן העתים ההם עד עתה.

על הדברים הללו כבר נשתברו כמה קולמוסים, במיוחד בגלל דברי התלמוד, יבמות קטו ע"ב, על אודות "יצחק ריש גלותא בר אחתיה דרב ביבי הוה קאזיל מקורטבא לאספמא ושכיב" — שהרי מהמסורת של ר"י ברצלוני משמע שרי יצחק חי בתקופה הבתרת-תלמודית.⁵⁶ ואף שמן המסורות הללו של בני ספרד אין להסיק שום מסקנות ברורות לענייננו,⁵⁷ עדיין כוחן יפה להוכיח על דמיונם של הספרדים שהתלמוד הבבלי הגיע להם בשתי דרכים, בעל פה ובכתב.

(לעיל, הע' 43), עמ' XIII הע' 1). וזאת על אף הקשרים הידועים של רב נטרונאי ב"ר הילאי גאון עם ספרד; על הקשרים הללו, ראה רב נטרונאי (לעיל, הע' 20), א, עמ' 61-62. כבר דן הרא"ש בסוגיה זו והקשה עליה כמה קושיות — ראה שו"ת הרא"ש כלל נא סי' ב. ייתכן שמדובר בשתי קהילות בתוך כבל גופה, וכמאורע שקרה בתקופת האמוראים, ואין הכוונה לספרד בכלל — ראה א' אופנהיימר, "מקורטבא לאספמא", גלות אחר גולה — מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופ' ח' ביינארט, בעריכת א' מירסקי ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 57-63, ושם ציונים לספרות קודמת, וראה מבוא להלכות פסוקות (לעיל, הע' 1), עמ' 5, כהערה. והשווה גם אכרמסון, עבודה זרה (לעיל, הע' 43), עמ' XIII. לפי ר' בונפיל הסיפור משקף את הריאליה של המאה ה"א, ראה מאמרו "מיתוס, רטוריקה, היסטוריה? עיון במגילת אחימעץ", תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי-הביניים (לעיל, הע' 1), עמ' 114. ותמוהים דבריו של א"ש רונטל שתמך במסורות הללו של בני ספרד — ראה מאמרו "תולדות הנוסח ובעיות-עריכה בחקר התלמוד הבבלי" (להלן, הע' 190), עמ' 9 (המאמר נערך מעזבונו של המחבר). והשווה עוד י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, חלק ראשון: 1000-1200, ירושלים תשנ"ט, עמ' 47 הע' 18.

גם א' הכהן הסיק שכאן "מסורות" ספרותיות שנוצרו בדרך מלאכותית ומתוך מגמה מסוימת. אלה, משתלכות היטיב בסוגה (ז'אנר) בת התקופה, הכוללת אגדות המתארות הגעתם של חכמים וחיבורים בדרך נס ממקום למשנהו... (ראה מאמרו, לעיל, הע' 52, עמ' 131; ועוד ראה שם, עמ' 133). וראוי לציין גם את דבריו של פירקוי בן באבוי: "ושמענו שזיכה [היק'ביה'] אתכם וקבע בתי מדרשות בכל מדינות [בכ"י: מקומות] אפריקא ובכל מקומות שכספרד וזיכה היק'ביה' אתכם להגות ולעסוק בתורה ביום ובלילה" — ראה ב"מ ליון, תרכ"ב/ד (תרצ"ו), עמ' 396, ומקטע גניזה אחר בירי ש' שפיגל, "לפרשת הפולמוס של פירקוי בן באבוי", ספר היוכל לכבוד כבי וולפסון, ירושלים תשכ"ה, חלק עברי, עמ' רעב-רעג). מדברי פירקוי משמע שהיו בתי מדרש ללימוד התלמוד כבר בזמנו (הרבע הראשון של המאה ה'ט' בערך) [אבל משמע גם שהישיבות כספרד היו סניפים לאלו שב"אפריקא",

2. דברי פירקוי בן באבוי על ספרים כתובים בארץ ישראל ראייה מוצקה פחות לקיומם של ספרי תורה שבעל פה בימים ההם, היא בדברי רב פירקוי בן באבוי אודות כתיבת ספרי משנה ו"תלמוד" — ולאין ספק כוונתו לתלמוד ירושלמי, ודומה שכוונתו למאה ה'ט' בארץ ישראל. וכך כתב בפולמוסו נגד מנהג ארץ ישראל:

שמענו שבאו אצלכם תלמידים משייבה ומהן שהיו שכני בארץ ישראל ולמדו מנהג ארץ ישראל ובעונותינו גזרו שמד ונסתלקה ישיבה מארץ ישראל ועכשו חמש מאות שנה חזר שמד עליהם שלא יתעסקו בתורה ונהגו מנהג השמד ולא הנהיגו מנהג השמד עד היום ומקצתן מצאו ספרים שלמשנה ושלמקצת תלמוד גנוזים וכל אחד עוסקין בספרים ופירש לדעתו מה שעלה על לבו.⁵⁸

והשווה לדבריו במקום אחר בחיבורו: "מפני שאין בידם הלכה אחת מתלמוד הילכת שחיטה ולא מסדר קדשים כולו נשתכח מהם סדר קדשים כולו ותלמוד סדר טהרות כולו" (גנוי שכתר, ב, עמ' 140). ודומה כי אין הכוונה ל"שכחה" של גירסה על פה, אלא בגלל אבדנם של ספרים כתובים.

ה. עדויות נוספות על תלמוד כתוב בימי הגאונים

אולם לאמתו של דבר, ישנם כמה מקורות אחרים המעידים לפי תומם שהתלמוד הבבלי נעתק בכתב במשך תקופת הגאונים (או לכל הפחות שהמסכתות או הפרקים הנלמדים נעתקו), וברובם המכריע מדובר בלימוד בידי תלמידים מחוץ לישיבות הגאונים.⁵⁹ כגון בשאלה לרב נטרונאי גאון בעניין "שמן שנדרו להדליק אותו בבית הכנסת מהו שיהו קורין לאורו בתלמוד", וגם בתשובתו כתב הגאון במפורש "אבל הכא לנהורא קא מכיין להרבות מאור בית הכנסת, כמה דקרי בתלמוד ובאגדות טפי איכא מצוה".⁶⁰ אבל חוץ ממקור זה, לא מצאתי עדויות אחרות המתייחסות למציאות של המאה ה'ט'.⁶¹

היינו קירואן]. דברי פירקוי והמסורות שהבאתי בפנים, מתנגדים לתיאורו של הראב"ד על המצב כספרד טרם כוואו של ר' משה ב"ר חנוך, שבסוף המאה ה'ט' עדיין "לא היו אנשי ספרד בקיין ברברי רכותיו ז"ל" (ספר הקבלה, מהד' ג' כהן, עמ' 47), וכבר ניסו החוקרים להסביר את רכיו, ראה הערות של כהן שם, במדור האנגלי, עמ' 13, לשו' 38-39. מן הסתם נראה שמשמעות דבריו היא שגדולי תורה עצמאיים אכן לא היו בספרד, אבל אין דבריו מתנגדים למסקנה שבני ספרד הכירו את התלמוד הבבלי, למדו בו, והחשיבו את גאוני ככל וכיקשו מהם תורה. והשווה להלן בספר הקבלה (עמ' 53) שאחרי מיתתו של ר' חנוך ב"ר משה (ו)פשט התלמוד בכל הארץ".

58 ראה בפרטומים שצוינו בהערה הקודמת. וראה מ"ע פירדמן, "על טענת פירקוי בן באבוי ברבר מציאת ספרים גנוזים של הירושלמי", סיני פג (תשל"ח), עמ' 250-251.

59 טרם נסקרו המקורות על ישיבות ותלמידים מחוץ לישיבות הגאונים.

60 חמרה גנוה סי' ז; אוצה"ג לשבת, סי' כא; רב נטרונאי (לעיל, הע' 20), א, עמ' 155-156. מכאן אנו רואים שלמדו כבלי ולא המשנה — וראה י' זוסמן, "כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה", דברי הקונגרס העולמי השביעי למרעי היהדות, ג, ירושלים תשמ"א, עמ' 237 הע' 91.

61 רב האי כתב "דאשתכח בספר הפטרה עתיקא דכתיב בימי פוסאי" (הלכות ריצ"ג, ח"ב דף קה); אוצה"ג לשבת, סי' עט, ולמגילה סי' רכב). לדעת ש"ר, ב"ספרי אפטרותא" המוזכרים בתלמוד כלולים גם אגדות ודרושים על הפטרות (ערך מילין, ורשה תרע"ד, עמ' 328, וראה ש' אלכעק כמבואו ל"ש האשכול, עמ' עג), ואם כן, הספר שהגיע לידינו של רב האי אפשר להתפרש כך. אבל אין הוכחות של ממש להשערת ש"ר, וראה בראשונים על גיטין ס ע"א.

סדר ר' עמרם גאון

(חלק א)

עמרם בר ששנא ריש מתיבתא דמתא מחסיא לרבנא יצחק בריה דרבנא שמעון
חביב ויקיר ונכבד עלינו ועל ישיבה כלה. שלום רב מרחמנות מן השמים יהא עליך
ועל זרעך ועל כל חכמים ותלמידים ואחינו ישראל השרוים שם. שאו שלום ממני
ומן ר' צמח אב בית דין ישראל ומן אלופים ומן חכמי ישיבה ובני ישיבה שלנו
ושל עיר מחסיא שכלנו בשלום חכמים ותלמידים ואחינו ישראל השרוים כאן
שתמיד אנו שואלים בשלומכם וזוכרים אתכם בזכרון טוב ומתפללים בעדכם
ומבקשים רחמים עליכם שירחם הקב"ה עליכם ויגן עליכם ויציל אתכם מכל צרה
וזק וימלא ברחמי הרבים כל משאלות לבבכם. שגר לפנינו רבנא יעקב בן רבנא
יצחק עשרים ותובים ששגרת ליישיבה, חמשה שלנו החמשה עשר לקופה של ישיבה;
וצוינו וברכנו אותך ברכות שיתקיימו בך ובזרעך ובורע זרעך. וסדר תפלות
וברכות של כל השנה ששאלת שהורו מן השמים ראינו לסדר ולהשיב כמסורת
שבידינו כתקון תנאים ואמוראים. דתניא (מנחות מג:): היה ר' מאיר אומר חייב אדם
לברך מאה ברכות בכל יום. ובגמרא דארץ ישראל גרסינן הכי (ירי' ברכות ט' ט'
דף י"ד ד') תני בשם ר' מאיר אין לך אדם מישראל שאינו עושה מאה מצות בכל
יום. שני' ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך. אל תקרי מה אלא מאה. מאה
ברכות אני שואל מעמך. ודוד מלך ישראל תקנן כשהודיעוהו יושבי ירושלים
שמתים מישראל מאה איש בכל יום עמד ותקן מאה ברכות. ונראה הדבר שנשתכחו
ובאו תנאים ואמוראים וסדרום.

1 דרבנא : זרבנו מ דרבנא : דמרינא ורבנא מ 2 ומרחמנות ז 3 החכמים והתלמידים מ
ישראל : מכאו עד 14 ופדרום חס' (ונשאר עמוד הלף) א 4 שפגו ו חס' ז 6 וזוכרים : ותמיד
אנו זוכרים ז בעדיכם : עקיבם ז 7 ומכששים ז צדה : צער ז 8 וזק :
ומכף חפי ומכאוב ומשפטו רע ומכף מוני משחת ומכף מוני פורעניות המתרגשות בעולם הוסי' מ רבנא :
רבנו מ 9 עשרים : עשרה מ זישיבה : שפגו הוסי' ז עשר חס' מ 11 כל השנה : שנה
כנה מ שחורו : שהראנו מ זיהטיב : זיישב שיער נינצבורי. על הלכה ואגדה 12 הוסי'
חס' מ : מישראף הוסי' ר' 14 בשם ר' מאיר חס' ר' 15 מאה ברכות אני שואף מעמד
חס' מ' 16 ודוד... תקנו : ולכך תקן דוד מוסי' ר' 17 שמתים : שהיו מתים ז איש חס' מ' :
כני אדם ר תקן מאה ברכות : ותקנו מ' : דכתיב נאם דוד... עד אה ברכות (ד' 51) הוסי' ר'
שנשתכחו : אותם הוסי' ז 18 ובאו : ועמדו מ זופריים : ויפריים מ' 19

[א]